

נישואי בוסר בתימן

אפרים יעקב

נישואי בוסר¹ בתימן היהודית אינם יוצאים מן הכלל, אלא הם הכלל ובכלל זה בחברה המוסלמית בתימן עד ימינו אלה ממש. לא לחינם עניין זה הוא מן הנושאים החברתיים הבוערים ביותר בשיח הציבורי בתימן גם כיום.² כמעט שאין בחברה התימנית – היהודית כמוסלמית – נישואין שמבכירה. הרוב המכריע של הנישואין כפוי על שני בני הזוג.

לגיל הנישואין קיימת חשיבות רבה בכל הקשור למבנה המשפחה ולמעמדה של האישה במשפחה. גיל הנישואין קבע הרבה בכל הקשור למעורבותה של האישה בבחירת בעלה המיועד, במעורבות ההורים בחיי ילדיהם כזוג הצעיר, במקום מגוריהם ובעצמאותם הכלכלית ועד לפוריותה³ של האישה ויחסיה עם בעלה.

נישואי בוסר הם תופעה קדומת זמנים ומצויה בחברות רבות. הסיבות לנישואי נערות צעירות ביותר בעולם היהודי עוד קודם הגעתן לבגרות מינית ומנטלית⁴ ייחודיות הן למקום הן לזמן.

למן המאה העשירית מתחילים המקורות היהודיים, הן מארצות האסלאם הן מאירופה הנוצרית, ללמדנו על עלייה הדרגתית של תופעת נישואי בוסר בחברה היהודית, היינו ילדות שלא מלאו להן שתיים עשרה שנה. ואכן ספרי השו"ת משופעים בעדויות על אודות נישואי בוסר. כמעט כל הקהילות והפוסקים

1 המונח "נישואי בוסר" אינו מוכר בחברה התימנית הנחקרת.

2 דבריי נשענים גם על מחקרי שדה.

3 נושא לדיון נפרד הוא מתי מגורשת האישה התימנית מסיבות של אי פריון.

4 ראו גרוסמן אברהם, חסידות ומורדות, נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג. להלן: חסידות, עמ' 64.

התעלמו מהתנגדויות שונות לנישואי בוסר שעלו מפעם לפעם במרחב ההלכתי.⁵ עדות מעניינת לגידול שחל בנישואי קטנות נשתמרה בניסיונו של ר' מנחם מיואני⁶ לאסור על אם ואחים להשיא את הבת-אחות כאשר האב שוהה ב"מדינת הים".⁷ לדעת ש"ד גויטיין תופעת נישואי בוסר בחברה היהודית הים-תיכונית, כפי שהיא משתקפת במקורות הגניזה, הייתה נדירה ונטולה כל חשיבות חברתית. עדויות מעטות נמצאו בגניזה על אודות נישואי נערות קטנות שטרם הגיעו לבגרות גופנית ונפשית, והתעודות עסקו בעיקר ביתומות.

למעשה רווחו נישואי קטנים בכל רחבי העולם היהודי בימי הביניים בקרב כל קהילות ישראל עד עלותם לציון. נישואי בוסר היו בכל קהילות ישראל שבמזרח כמו במנהג אשכנז הקדמון⁸ שייסודו במסורת הארץ-ישראלית העתיקה.⁹ על אף שמבחינה חברתית יש לנישואי בוסר חשיבות בכל הקשור לבגרות מוקדמת רווי הצירוף נישואי בוסר קונוטציה שלילית. המונח "בוסר" הוא חמקמק, ובתרבות תימן מכוונים הדברים בעיקר לילדה המיועדת להינשא לילד או לגבר שלעיתים קרובות מבוגר ממנה עד מאוד.¹⁰ בהיותה הילדה חסרה בגרות מינית ובעיקר נפשית נכפו עליה הנישואין בדרך כלל מתוך סיבות שונות שעליהן נעמוד בהמשך דברינו.

לנישואי בוסר יש הדים נרחבים במרחב ההלכתי. הגורמים המביאים לידי נישואי בוסר, כפי שהם משתקפים במקורות היהודיים הכלליים, משקפים את תנאי חיי היהודים בימי הביניים: היעדר יציבות כלכלית, כמו חשש הורים אמידים מהידרדרות מעמדם הכלכלי ומירידת נכסים לצד זירוז הורים להשיא את ילדיהם

5 ראו חסידות, עמ' 71.

6 Joigny, המחצית השנייה של המאה ה-12.

7 ראו חסידות, עמ' 78.

8 בשו"ת אגרות משה אבן העזר חלק ד סימן סה כתוב: "מ"מ חזינן דהיו נמצאים אלו שהיו מקדשין בנותיהן כשהן קטנות כדאיתא בסוף קידושין סוף דף פ"א ע"ב דאף ר"ח קדש את בתו כשהיתה קטנה טובא שהיו מותבינן לה בכנפיה, ובזמן התוס' וגם קודם כבר הרבה שנים עד לא כבר סמוך לדורותינו היו ג"כ נוהגין לקדש בנות הקטנות כמפורש בתוס' קדושין מ"א ע"א ד"ה אסור".

9 ראו י"ד גילת, "נישואי קטן הלכה מציאות", עמ' 23, בתוך יד לגילת, אסופת מאמרים של יצחק דב גילת, ירושלים תשס"ב, להלן: נישואי קטן, עמ' 42.

10 על אודות אישה שילדה לבעלה שבע בנות, ואשר כפתה על בעלה הזקן לשנות את מזלו ולשאת עלמה צעירה שתוליד לו בנים, ראו ש"ד גויטיין, היפוכו של איוב, התימנים, עמ' 313, ירושלים תשמ"ג.

הקטנים כדי לנסות ולהבטיח עתיד טוב לילדיהם כפי שהדברים מובאים אצל בעלי התוספות: "בכל יום ויום הגלות מתגברת עלינו, ואם יש סיפק לאדם לתת נדוניה לילדיו היום, ספק אם יוכל להעניק להם מחר".¹¹

במקום נוסף בתוספות מצינו: "ועכשיו שאנו נוהגים לקדש בנותינו אפילו קטנות [...] שמא לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו ותשב בתו עגונה לעולם".¹²

נימוק נוסף לנישואי בוסר מתייחס למספרם המועט של היהודים במקומות מושבותיהם, שמתוך כך קיים קושי במציאת בן זוג ראוי, וקיים חשש שמא אחר יקדמנו. לכן נהגו להשיא את הבנים מיד עם הזדמן הזיווג המתאים.¹³ סיבה נוספת לנישואי בוסר הייתה הרחקת קטינים מחובת גיוס לצבא.¹⁴

דעה רווחת בספרות התלמודית ובספרות המוסר היא שאדם השרוי בלא אישה יצרו גובר. במחקריו על החברה היהודית במוצאי ימי הביניים מנה יעקב כ"ץ את שיקול הפוריטניות המינית כגורם חשוב להקדמת גיל הנישואין בחברה היהודית.¹⁵ היוצא שמעבר לנימוקים שעיקרם ושורשם בחיים בימי הביניים¹⁶ נראה שביסוד הנישואין המוקדמים היה גם רצון לשמור על מוסר מיני. נישואין בגיל צעיר אמורים לשמור על טוהר מיני וריחוק מעבירה מהרהורי עבירה ומקיום יחסי אישות מחוץ לנישואין.¹⁷ התייחסות לעניין זה מצינו בסדר אליהו רבה¹⁸ ודרך ארץ רבה¹⁹: "המנהיג את בניו כשורה והמשיא אשה לבנו הקטן²⁰ עד שלא

- 11 קידושין מא ע"א, תוספות ד"ה: "סור לאדם".
- "לא לעולם חוסן [...] ואף אם יש לו יד במלוכה, שמא יגרשהו המלך או שרי המלך מצד קנאה [...] ומה גם אם הוא יהודי. ומעשים בכל יום מכמה בני אדם עולים במעלות העושר והכבוד בחצרי המלכים וטירותם, ובסוף ימיהם ירדו לשערים לאהדורי אפתחא על פת לחם" (ר' חיים בנבנישתי, בן המאה הי"ז, כנסת הגדולה, הלכות קידושין, סימן לז, סימן קטן ט); ראו נישואי קטן, עמ' 42.
- 12 ע' צומעי, נישואי קטנות ושטרי גט מיאון בתימן, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ג, עמ' 2; קידושין, מא ע"א, תוספות ד"ה: "אסור".
- 13 ראו נישואי קטן, עמ' 42; כל בו, מהדורת רז"ו לייטער, ניו יורק תש"ו, הלכות אישות סימן עה, מג ע"ג, בשם ר' פרץ מקורבייל; רמ"א, שולחן ערוך אבן העזר, סימן לז, סימן קטן ח.
- 14 ראו "היילפרין, "נישואי בהלה במזרח אירופה", ציון כז, א-ב (תשכ"ב), עמ' 36-58.
- 15 ראו חסידות, עמ' 84.
- 16 בתימן זכו ימי הביניים ואף העת העתיקה להאריך ימים עד אמצע המאה ה-20.
- 17 ראו י" כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשל"ח, עמ' 166-167.
- 18 ראו אליהו רבא, מהדורת איש שלום, וינה תרס"א, פרק טז, עמ' 78.
- 19 ראו דרך ארץ רבה, מהדורת היגר, פרק ב, עמ' 286.
- 20 על תוקפם ועל היקפם של קידושי קטן ניתן ללמוד מתשובת ר' יחזקאל לנדא שבה הוא מגיב כנגד "המחדשים הנישואין לכשיגדל", כלומר נגד אלה שרצו להנהיג נישואין שניים

יגיע לפרקו, קודם שיבוא ליד חטא, עליו הכתוב אומר 'וידעת כי שלום אהלך ופקדת נוך ולא תחטא, וידעת כי רב זרעך וצאצאיך כעשב השדה'".²¹

בהלכות קידושין²² שבערוך השולחן כתב ר' יחיאל מיכל אפשטיין:²³
 וכבר זה יותר ממאה שנה, שמגודל המהומות השיאו קטנים וקטנות למאות, ועל פי גדולי הדור ובראשם הגר"א כולם הותרו בלא גט. ואף שהיו מהגדולים שפקפקו בזה, מכל מקום רוב הגדולים שבדור התיירם בלא גט.²⁴

היוצא מכך שבעניין גט לילדה קטנה גברה המציאות על ההלכה. בהלכות איסורי ביאה פוסק²⁵ הרמב"ם: "ואסור להשיא אשה לקטן, שזה כמו זנות".²⁶
 ר' יעקב בן הרא"ש²⁷ ור' יוסף קארו הלכו בעקבות הרמב"ם, ובשולחן ערוך כתב קארו: "קטן שקדש או נשא אינו כלום, דלא תיקנו רבנן נישואין לקטן. ואסור להשיאו בעודו קטן".²⁸ הם מוסיפים כי נישואי בנים לפני גיל שלוש עשרה "הוי כזנות". הרשב"א²⁹ כתב: "דכל תקון להו רבנן נשואין בעילת זנות היא", ו"כאן [נישואי קטן] דליכא נישואין כלל, בעילת זנות ממש היא".³⁰

לכשיגיע הבעל הקטן לגיל בר המצווה. זה לשונו: "בימי נעורי היה זה מנהג פשוט, שבשנת י"ג עשו נישואים, ומעולם לא שמענו שלאחר החתונה יקדש שנית או יעשו שום רושם לקידושין חדשים [...] ואחי הגדול היתה חתונתו [...] והוא נעשה בר מצוה אחר כך [...] והגאון [...] עשה חתונת בנו גיסי הגאון [...] ג"כ קודם הבר מצוה". ראו נישואי קטן, עמ' 45; ש' דובנוב, פנקס המדינה, ברלין תרפ"ה, סימן תקפז, עמ' 266.

איוב ה, כד-כה; נישואי קטן, עמ' 43, הערה 66.

21 סימן מג, סעיף ח.

22 1835-1905.

23 ראו נישואי קטן, עמ' 48, כלומר להינשא שוב בלא גט.

24 בבלי, כתובות לט ע"א: "שלש נשים משמשות במוך אלו הן קטנה ומעוברת ומניקה קטנה שמא תתעבר ותמות מעוברת שמא תעשה עוברה סנדל מניקה שמא תגמול את בנה ואיזוהי קטנה מבת אחת עשרה שנה ויום אחד עד שתיים עשרה שנה ויום אחד פחות מיכן ויתר על כן משמשת כדרכה והולכת דברי ר"מ וחכמים אומרים אחת זו ואחת זו משמשת כדרכה והולכת ומן השמים ירחמו".

25 היד החזקה, איסורי ביאה, כא, כה.

26 טור אבן העזר, סימן א וסימן מג.

27 שולחן ערוך, אבן העזר, סימן מג.

28 ש"ות הרשב"א, א, סימן תתג,

29 ראו נישואי קטן, עמ' 23; עיינו גם בשו"ת הרשב"א, ד, סימן כז. דברים אלה מיוסדים על סוגיות הבבלי ביבמות ק"ב ע"ב; בקידושין נ ע"ב ועוד.

אך לא תמיד משקפות ההלכות את המציאות,³¹ ומן הבחינה המשפטית הוכרו נישואי קטינה שאביה השיאה לדעתו.³² את הפסוק "אם אחרת יקה לו"³³ דורשת המכילתא בנוזיקין:³⁴ "מכאן אמרו חייב אדם להשיא את בנו קטן. במקום אחר מהו אומר 'והודעתם לבניך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב',³⁵ אימתי אתה זכאי [=זוכה] לראות את בניך, בזמן שאתה משיא את בניך קטנים".³⁶ הגמרא בסנהדרין³⁷ מביאה את דברי רב יהודה בשם רבי: "המשיא את בתו לזקן"³⁸ והמשיא אשה לבנו קטן [...] עליו הכתוב אומר 'למען ספות הרוה את הצמאה, לא יאבה ה' סלוה לו'.³⁹

הסיבה למניעת נישואי בת צעירה לזקן כמו קטן למבוגרת היא שילדה ואישה מבוגרת מעוניינות בחיי אישות בניגוד לזקן ולקטן שאינם מתאווים לזאת.⁴⁰ רבי יהודה מתנגד לנישואי קטן עם מבוגרת או עם צעירה.⁴¹ לדעת הרמב"ם אין ליחסי אישות עם קטן פחות מכן תשע שנים כל משמעות הלכתית: "דבר זה הוא הלכה

- 31 ראו נישואי קטן, עמ' 24.
- 32 ראו למשל אוצר הגאונים, יבמות, עמ' 224; חסידות, עמ' 67.
- 33 שמות כא, י.
- 34 מכילתא נוזיקין, ג, מהדורת הורוביץ-רביץ, ברלין, ד"צ ירושלים תש"ל, עמ' 258.
- 35 דברים ד, ט.
- 36 כלומר "אימתי יבא לידך מצוות שינון עם בני הבנים, אז כשתשיא את בניך קטנים", "ואין עוד ביכלתם [של ההורים] ללמד את הבנים, כי צעירים הם, ולא הגיעו למדרגת חנוך בנים, וצריך אבי האב ללמד את בני בניו" (ר' ברוך הלוי עפשטיין, תורה תמימה לשמות כא, י, אות פב); נישואי קטן, עמ' 24.
- 37 בבלי, סנהדרין עו ע"ב.
- 38 ראו ש"ד גויטיין, היפוכו של איוב, עמ' 313, בתוך: התימנים, היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח, ירושלים, תשמ"ג.
- 39 דברים כט, יח.
- 40 "הזקן והקטן על שם שאין מתאווים לתשמיש נקראים 'רווה' והאישה שהגיעה לענות תשמיש נקראת 'צמאה'" (יד רמה לר' מאיר אבולעפיה, על אתר).
- 41 ראו נישואי קטן, עמ' 26. ולא זו בלבד: לדברי התלמוד שם מותר להשיא קטן סמוך לפרקו אפילו עם אישה גדולה, "דלאוו היינו קטן כולי האי, דמשום שנה או חצי שנה לא תזנה עליו" (רש"י). ועיינו להלן פירושים נוספים ל"סמוך לפרקו". במדרש איכה רבה, מהדורת ש' בובר, ווילנא תרנ"ט, עמ' 44, הנוסח הוא: "היה אחד מהם משיא את בנו בן שתיים עשרה אישה שהיא ראויה לבנים, ולא היתה יוצאת שנתה עד שהיתה מעוברת וילדה, אף בנו היה עושה כן לבנו" וכו'; "בילקוט שמעוני לאיכה א, רמז תתרג: "עיר שמתכוונים לפרות ולרבות בתוכה. כיצד תינוק בן שנים עשר משיאין לו אישה בת עשרים, כדי שתעבר ותלד".

מפי הקבלה".⁴² כלומר קביעת גיל תשע שנים ויום אחד כגיל מעבר לעניין אישות הוא עניין שבמסורת.⁴³

בשל נסיעותיהם הרבות של סוחרים יהודיים אל ארצות אחרות ובשל החשש פן "ייחטפו" חתנים "טובים" או כלות טובות⁴⁴ השתדלו להשיא את הילדים בגיל צעיר. בספרות השו"ת מצויות עשרות עדויות על נישואי קטנות, שהבעיה שהועלתה בהן איננה עצם נישואי הקטנות אלא בתוצאות הלוואי של תופעה זו.⁴⁵ הסיבות לנישואי בוסר בתימן שונות במשהו מן החברה היהודית לחברה המוסלמית בה. נישואי בוסר ונישואי קטינים הם מכה חברתית בתימן מסיבות שבחלקן ייחודיות לחברה זו. הסיבה האחת היא ממוצע החיים הנמוך בתימן, שעמד עד לאמצע המאה ה-20 על עשרים וחמש שנים, עובדה שכפתה על האוכלוסייה נישואין מוקדמים. היה צורך "לדחוס" את כל מסגרות החיים אל מספר מצומצם זה של שנות חיים. על פי רוב המשיכו הקטינים שהובאו בכרית הנישואין לגור בנפרד מספר שנים נוספות אצל הוריהם או אצל אפוטרופסים.⁴⁶ כמעט בכל המקרים של נישואי בוסר שבה או ברחה הילדה-אשת איש אל בית הוריה עד שתגדל, ותהיה ראויה לבא לבית בעלה. בספרו "מסע לתימן ויהודיה" כותב גמליאלי:

ברחבי תימן היתה שכיחה תופעה של נשים שהיו בורחות לבית אמן, דבר זה מצוי ביחוד בקרב נשים צעירות שטרם היכו שורש אצל בעליהן, הסיבות היו רבות, קשיי ההסתגלות לסביבה חדשה של כלה טריה, אשר מתנתקת מסביבתה הטבעית [...] האשה הבורחת נקראה "אלחנקה" [=הקובלת / המלינה].⁴⁷

החוק המוסלמי אינו מגביל את גיל הנישואין ונישואי נערות קטנות אפילו לזקנים הם תופעה שכיחה עד ימינו אלה.⁴⁸ הקרבה בין יהודים לשכניהם

42 משנה תורה, הלכות יבום וחליצה א, טז.

43 ראו נישואי קטן, עמ' 30; הלכות יבום וחליצה א, טז; הלכות אישות יא, ג.

44 ראו חסידות, עמ' 83.

45 ראו חסידות, עמ' 78.

46 ראו חסידות, עמ' 69.

47 ש' סרי וב"ד נפתלי (עורכים), מסע לתימן ויהודיה, תל-אביב 1991, עמ' 90.

48 ראו חסידות, עמ' 70; על מעמדה המשפטי של האישה במשפחה המוסלמית, ראו

Schacht, An Introduction to Islamic Law, Oxford 1964, pp.161-174; J. R.

Roded, Women in Islam and the Middle East, London-New York 1999, pp.

93-94; J. L. Esposito, Women in Muslim Family Law, Syracuse 1982.

המוסלמים⁴⁹ יצרה מציאות חברתית שבתוכה פעלו יהודים ואשר השפיעה כמובן על נישואים מוקדמים גם בסביבה היהודית. בתימן נהגו להשיא קטנות אפילו בגיל שבע שנים.⁵⁰ בשאלה שנשלחה לרמב"ם מדמשק נכתב: "ומנהגם להשיא בת ח' ובת ט'".⁵¹

סיבה אחרת לנישואי בוסר בתימן היא הבטחה להעדפת נישואין בין בני משפחה כדי שקרובי המשפחה, אם כלה אם חתן, לא יחמקו זה מזה. עניין זה היה מצוי כמובן לא רק בתימן.

ועוד: אישה נשואה בתימן כונתה חורמה שהוא מעמד מקודש גם בעיני המוסלמים. לזר אסור ליצור עמה כל סוג של קשר או אף להימצא במחיצתה בין אם היא יהודייה היא בין אם מוסלמית. גם כך הובדלה האישה היהודייה מן החברה המוסלמית מכוח הנהוג ומכוח החוק.

היה מאמץ להרחיק את הצעירים מן החברה המוסלמית הדורשת כל העת מן היהודי, המוחזק ככופר, להתאסלם. הרחקה זו הייתה קיימת בכל הקשור להתחברות מוזיקלית או ללימוד השפה הערבית, דברים המלמדים על עצמת הלחץ שבה היו נתונים יהודי תימן בארצם. נישואי בוסר הבטיחו בדרך כלל הרחקת הילדים מן הסביבה המוסלמית. בעניין זה כותב גמליאלי: "אולם מלבד הדאגה לשלמות הבתולים, שהיא לעצמה סיבה מוצדקת לנישואין מוקדמים, היתה בקרב היהודים דאגה חמורה בהרבה, היהודים חרדו לגורל בנותיהם מעיניהם הרעות של חוטפים ואנסים ערבים".⁵²

מנורת המאור לר"י אבוהב הוא ספר אהוב על יהודי צנעא ובנותיה והם נוהגים לקרוא בו בבית הכנסת מדי שבת בשבתו. במנורת המאור כותב אבוהב: "וזמן הראוי לזיווג הוא הטוב כל מה שיוכל להקדים קודם שיתגבר עליו יצרו".⁵³ למרות הדברים הברורים הכתובים כאן ועל אף שדבריו אלה של ר"י אבוהב תואמים היטב את המציאות התימנית, יהודי תימן לא נזקקו למקורות כתובים על מנת לעצב את ההיסטוריה שלהם. נישואין מוקדמים אלה משקפים מנהג עתיק שהוכתב על ידי נסיבות היסטוריות.

49 ראו חסידות, עמ' 82.

50 ראו י' קרח, משכיל דורש, תל אביב תשכ"ד, עמ' קד-קה.

51 ראו בתשובות הרמב"ם, ב, סימן תכז, עמ' 705; חסידות, עמ' 75.

52 נ"ב גמליאלי, "חיי האשה בתימן ומעמדה החברתי", תימא ו (תשנ"ו), עמ' 140.

53 ראו יצחק אבוהב, מנורת המאור, כלל שישי פרק ראשון; חסידות, עמ' 81.

סיבה אחרת לנישואי קטינים בקרב יהודי תימן היא גזרת היתומים. גזרה זו נוהגת תאורטית בכל ארצות האסלאם, אך בתימן היא נהגה ביתר שאת. אמונת המוסלמים היא שכל אדם נולד מוסלמי מטבעו, אלא שהוריו בעצם היותם בני דת אחרת הסיטוהו אל דת שקר. אם התמזל מזלו של ילד יהודי, והוריו, מי שהסיטוהו מ"דרך האמת", נפטרו, הרי הוא זוכה לשוב להסתפח ולהידבק בדתו הטבעית, קרי האסלאם. כך רדפו ערביי תימן בפועל אחר יתומים כדי לאסלמם בכפייה. אין צורך להרחיב דברים על ההלם הנפשי שילדים אלה חוו. על מנת להרחיק מחויות קורעות לב אלה, יצרו יהודי תימן מנגנוני הברחה אל מקומות מסתור ואף מחוץ לתימן, אך המנגנון העיקרי היה נישואין מוקדמים וכמעט בכל גיל. יחידים, כפרנסי קהילות או מי מבאי כוח המשפחה, דאגו להשיא יתומים כמעט בכל גיל. קרובי משפחה או בתי הדין היו מזדרזים להשיא יתומים, שכן הגזרה חלה רק על ילדים רווקים, ואילו ילדים שנישאו דינם היה כמבוגרים⁵⁴ הפטורים מהגזרה.⁵⁵ לא ייפלא שבמציאות חברתית קשה זו בחרו ההורים בעצמם את החתן המיועד מבלי לשאול את פי הילדה.⁵⁶ דברים אלה הגיעו עד כדי קיצוניות בנהג "אלסידאח ואלניבאל" או בשמותיו הנוספים "אלבדל" או "אלמונאסלא". עיקרו של המנהג הוא כפיית ההורים⁵⁷ או האחים הבוגרים⁵⁸ להחליף בין ילדיהם או אחיהם לצורכי נישואין, ולפיו הציע צד אחד למשנהו "נשיא את בתי לבנך, ואת בנך נשיא לבתי".⁵⁹ קשה לקבוע את מקור המנהג, אך נראה לי כי נוהג זה הוא עתיק יומין, והתפתח אולי כתוצאה ממסגרות כלכליות ייחודיות לאזור שבו נהג. לנישואין אלה לא נקבע גיל, ואדם היה יכול תמיד להבטיח לבנו הקטין ילדה-כלה ולשאתה לאישה עוד קודם שזו בגרה. כבר הזכרנו לעיל כי בכל מסגרות נישואי הבורסו ישבה הילדה-אשת איש בבית הוריה עד שתתבגר ותהיה ראויה לבוא לבית

54 הוא שאמרנו שהנישואין מבגרים לא רק מן הבחינה הנפשית אלא אף מן הבחינה הדתית חוקית.

55 ראו נישואי קטן, עמ' 44; הליכות תימן למרי י' קאפח, ירושלים תשל"ח, עמ' 107-108.

56 ראו חסידות, עמ' 84.

57 משנה, סוטה ג, ח: "מה בין איש לאשה [...] האיש מוכר את בתו, ואין האשה מוכרת את בתה. האיש מקדש את בתו, ואין האשה מקדשת את בתה". לאב זכות משפטית לקדש את בתו הקטנה לכל מי שירצה מבלי לקבל את הסכמתה. הרמב"ם פסק: "האב מקדש את בתו קטנה גם שלא מדעתה, כל זמן שהיא קטנה או נערה רשותה בידו". תוקף הקידושין הוא מדאורייתא.

58 בבלי, יבמות יג ע"ב.

59 נוהג הנהג עד היום בקרב ערביי ארץ ישראל.

בעלה. יש בנוהג זה אבק אכזריות וכל המידענים שסיפרו לי על אודות נוהג זה ציינו תמיד את אכזריותה של השיטה.

אדונה האמתי של תימן הוא הגשם ובן בריתו הרעב. הרעב הוא אורח תכוף בתימן היהודית והמוסלמית. כדי לחסוך האכלת פה נוסף במשפחה השתדלו הורי הילדה להשיאה מוקדם ככל הניתן ולהעביר את האחריות אל בית בעלה על מנת למנוע ממנה ומבית אביה חרפת רעב.

ילדה ההופכת בין לילה מנערה לאישה, מתבגרת לאין ערוך מהר מכל ילדה מערבית.⁶⁰ החתונה עצמה הייתה מלווה בפרקים קורעי לב. ילדה-כלה שאינה מבינה מה קורה, ואינה חפצה בנישואין מובלת בעל כורחה, ולעתים בכוח פיזי ממש,⁶¹ אל מתחת לחופה על ידי שושבינות קפדניות שהחזיקו בה בחזקה בזרוען. נישואין מוקדמים שנעשו בכפייה העלו במלוא חומרתה את בעיית ההתאמה בין בני הזוג. וכי מי יתקע לידינו שבמסגרת כזו של נישואין יתאימו בני הזוג זה לזה? כאן בא לו פתרון אסטרוולוגי עתיק יומין. "אלמונגם"⁶² היינו הקורא בכוכבים קבע בדרום תימן את שעת הקידוש. בליל הקידוש יצא אלמונגם מדי פעם החוצה מהמקום שבו מתנהלת החתונה כדי לראות אם כוכב צדק עלה. עליית הכוכב היא "שעה טובה"⁶³, כלומר שעת נישואין טובה. זהו חלקו האחד של מהלך ההתאמה. חלקו האחר הוא התאמת שם הכלה לשם החתן. מתחת

60 "האשה התימניה (נאמר, לפי שעה: העירונית) היא מן הטיפוסים התרבותיים ביותר שפגשתי בימי חיי. אם תרבות היא שלמות פנימית, כלומר ביטחון, בלא יודעים כמעט, של ההכרעה המוסרית והמשפט האסתטי, הרי התימניה מתקרבת מאוד לאידיאל הזה. שוחחתי על שאלות אלה הרבה עם הגב' הדסה קלורי-רוזנבליט המנוחה, המייסדת של בתי המלאכה 'שני', והיא הדגישה תמיד שאשה תימניה מבית טוב בטוחה לאין ערוך יותר במה שהוא יפה ויאה מאשה אירופית מלומדת", ש"ד גויטיין, החינוך היהודי בארץ תימן – חינוך יהודי מקורי, התימנים עמ' 252, ירושלים תשמ"ג.

61 האם החזקת נשים זו מקורה בהלכה? גם בספר "תרומת הדשן" של ר' ישראל איסרלין (אשכנזי, ראשית המאה ה-15) נדונה הדרך הראויה לקדש קטנה: "מי שמשאית בתו קטנה, היאך נוהגים: אם הוא מקבל בעצמו הקידושין תחת החופה, או אם די בכך שעומד אצלה ואומר לה לקבל קידושה? יראה דשפיר שהקטנה בעצמה מקבלת קידושה והאב יעמוד אצלה ויחזיק בידה לקבל הקידושין במצותו ובמאמרו" (תרומת הדשן, סימן ריג). וראו שם דעות נוספות של חכמים בסוגיה זו, המעידים על מידת האקטואליות שלה. ראו חסידות, עמ' 75: "יוחזיק בידה" של הכלה ילדה, בדיוק כמו בתימן, על מנת שלא תימלט מתחת לחופה.

62 גם בשל העובדה שבמרבית המקרים באזורים מסוימים מתקיימות החתונות במועדים קבועים.

63 למרבה הפלא אין הברכה "מזל טוב" שגורה בפיות בני תימן.

לחופה ממש מחשב ומתאים אלמונגם שם לכלה מתוך "כתב אלטב",⁶⁴ שם העולה מחישוביו והאמור להתאים לשם החתן. שמה החדש נכפה עליה. אם אין הנישואין עולים יפה מובהל אלמונגם להחליף שוב את השם למתאים יותר. כך נושאות מרבית נשות דרום תימן שני שמות: האחד שם לידה והשני שם חדש ומעורכן שהותאם לבעל. היוצא הוא שהנישואין הם חלק מתהליך תיקון.⁶⁵ עניין זה של נישואי בוסר על מורכבותו החברתית וההלכתית הרבה הזקיק גט מיוחד הקרוי גט מיאון. על תקנת המיאון כתב אורבאך:

מוסד מוכר בהלכה שאין לו שום מקור אחיזה במקרא הוא המיאון. על מקורו אין אנו שומעים אולם במשנה הוא מופיע כעובדה ידועה ומקובלת [...] נחלקו שני הבתים ורק אחר כך נאמר: "איזו היא קטנה שצריכה למאן". התפתחות זו מאשרת אף היא שעצם המיאון מקורו במנהג שנהג בימים שבהם רווחו נישואי קטנות.⁶⁶

מהסברו של אורבאך עולה שגם בתקופות קדומות השיאו קטנות שמחו על מעמדן החדש ועל כן הוצרכו לגט מיאון המיוחד למצב זה. גם בעניין זה לא חרגה תימן.⁶⁷ שכחותם של שטרי מיאון בסידורי תימן בחמש מאות השנים האחרונות מצביע על מה שאנו יודעים מתוך חיי היהודים בתימן והוא מציאות של נישואי קטנות בתימן. אין ספק שגם קודם לכן השיאו קטנות. מעתיקי תימן לא יבזבוזו נייר, שהוא מצרך יקר בתימן, ודיו שלא לצורך.⁶⁸ "אספנו שלושים וששה שטרות גט מיאון בתכלאלי תימן" כותב צומעי.⁶⁹

64 הוא ספר הרפואות התימני שלפיו קראו עתידות גם באמצעות שימוש בכוכבים.
 65 אין זה המקום להביא את צורת החישוב, אך כדאי להעיר על בעיה נוספת הקשורה לעיתוי החתונה. מרבית החתונות בחוגריה שבדרום תימן נערכו במוצאי יום הכפורים, עניין המעלה בעיה חמורה של כלות שפרסו נידה. על חתונות שנערכו במוצאי תשעה באב ראו י היילפרין, "נישואי בהלה במזרח אירופה", ציון כז, א-ב (תשכ"ב), עמ' 36-58.
 66 א"א אורבאך, ההלכה מקורה והתפתחותה, יד לתלמוד, תשמ"ד, עמ' 29-30.
 67 ראו אף צומעי עודד, נישואי קטנות ושטרי גט מיאון בתימן. עבודה לתואר מוסמך, רמת גן תשס"ג. להלן: נישואי קטנות.
 68 ראו נישואי קטנות, עמ' 5.
 69 ראו נישואי קטנות, עמ' 5.